

Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normaları haqqında

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
baş direktoru, professor

Kifayət İMAMQULİYEV,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Azərbaycan dialektologiyası
şöbəsinin müdiri, dosent

Dilçilik İnstitutu “Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti”ni hazırlayır

Möhkəm qayda-qanunlara tabe olan Azərbaycan dili min illər boyu Azərbaycan xalqının nümunəvi ünsiyyətinə xidmət etmiş, öz sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Ahəng qanununun tələblərinə uyğun olaraq, sait və samit növbələşməsi əsasında formalaşan bu dilin tələffüz və yazı normalarında kəskin bir fərq yoxdur. Mövcud fərqlər isə müəyyən qanunauyğunluqla bağlıdır: *qanad [qanat] – qanadın, ağac [ağac] – ağacın, bulaq [bulax] – bulağa, çörək [çörək] – çörəyi, gözləyirik [gözdüyürük], oxşayırsınız [oxşayırsuz] və s.*

Tələffüz və yazı ilə bağlı mübahisəli məsələlər, əsasən, alınma sözlərlə əlaqədardır. Dillərəarası qarşılıqlı münasibətdə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma sözlər (ərəb, fars, rus, həmçinin Avropa dillərindən keçən sözlər) uzun müddət yazıdakı davamlılığını iki şəkildə saxlamışdır: 1) yazı ənənəsini qoruyaraq (*bikar, əfi, əhd-pəyman, əhvaliruhiyyə, ədviyyat, təam, şüəra, hökumət, fəvqəladə, xariqülada, rəiyyət, hökmran, qədd-qəmət, füzuliyana, şürahi, auditoriya, inkubator, kulminasiya, perspektiv, perpendikulyar* və s.); 2) Azərbaycan dilinin tələffüz süzğəcindən keçərək (*fayda, qayda, vedra, qəzet, vağzal, apək, maşın, radio, kaset, proqram, qrup, ton, stenogram* və s.). Bu isə onu göstərir ki, yazı və tələffüz normaları daim bir-birini tənzimləyərək inkişaf etmişdir.

Cəmiyyət tərəqqi etdikcə dilin lüğət tərkibi də zənginləşir. Xüsusilə leksik normada baş verən yeniləşmələr fonetik normalara da (orfoqrafik, orfoepik) təsirli ötürmüşdür. Belə olduqda lüğətlərin yenilənməsi məcburiyyəti ortaya çıxır. Düzdür, Azərbaycanda lüğətçiliyin tarixi çox qədimdir. Lakin XIX yüzilliyin ikinci yarısından bugünküədək olan dövərə nəzər salınsa, lüğətçilik sahəsindəki inkişaf, orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri ilə bağlı fikirlər, tərtib edilmiş və vaxtaşırı yenilənmiş lüğətlər, bu lüğətlərə olan tələbat daha aydın görünür. Belə ki, kitab nəşrinin artması, təhsilin güclənməsi, milli mətbuatın, televiziya, radio, teatr, kino və s. sahələrin yaranması, inkişafı, düzgün yazı və tələffüz qaydalarına olan tələbat məqsədli şəkildə orfoqrafiya və orfoepiya lüğətlərinin tərtib olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Orfoqrafiya lüğətlərinin sistemli tərtibi 1929-cu ildən (11 min sözdən ibarət olmuşdur) həyata keçirilmiş, hər dəfə təkmilləşdirilməklə 1940, 1960, 1975, 2004, 2013, 2021-ci illərdə yenidən nəşr edilmişdir. 2021-ci ildə çapdan çıxmış yedinci – sonuncu nəşrdə 90 minə yaxın söz toplanmışdır.

Orfoepiya lüğətinin də tərtibi ilə bağlı müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bu lüğətlər şifahi nitqi tam ehtiva edə bilməmiş, bəzən eyni modelin iki və üç tələffüz forması özünü bürüzə vermiş və ya tələffüzünə ehtiyac duyulan hər hansı bir söz lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu lüğətlərdə toplanan sözlərin sayı 10 mindən çox olmamışdır.

Məlumdur ki, düzgün, dəqiq, ifadəli və zəngin nitq insanı cəmiyyətdə tanıdan əsas amildir. Dialektlərin inteqrasiya etdiyi bir dövrdə şifahi ədəbi dilin istifadəsinə meyil artır. Gündəlik həyatımızda dialektlərdən və ya kitab dilindən fərqli olaraq, nitqin sərbəstliyinin əsas olduğu məişət üslubu ön plana keçir, inkişaf etmiş cəmiyyətdə hər kəs gözəl nitqə sahib olmaq istəyir. Artıq yalnız məişətdə deyil, şifahi nitqə ehtiyac olan hər bir məkanda müxtəlif üslub nümayəndələrinin tələffüz normaları ilə maraqlandıqı müşahidə olunur. Demək, sözün düzgün tələffüzü, vurğu, intonasiya, səs tonu, ixtisar, qısaltma və abreviaturların tələffüzü, ağız aparatından düzgün istifadə və s. məsələləri özündə ehtiva edən, sistemli bir şəkildə tərtib olunan orfoepiya lüğətinin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

XX yüzilliyin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində fəaliyyəti, dil haqqında qanun, fərman və sərəncamlar dilin öyrənilməsi və istifadəsi imkanlarını daha da genişləndirmiş, funksional üslubların inteqrasiyasına şərait yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili

haqqında” 2002-ci il 30 sentyabr tarixli 365 - IIQ nömrəli Qanununun 13.1-ci bəndində yazılır: “Dövlət dilinin normaları özündə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını ehtiva edir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının müəyyən etdiyi orqan (qurum) təsdiq edir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər bu normalara əməl etməlidirlər” (Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2003, № 1).

Qanundan irəli gələn tələffüzə əməl etmək, bunların həyata keçməsinə nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 16 aprel 2019-cu il tarixli 174 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normaları”nı, 18 iyun 2021-ci il tarixli 175 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nı təsdiq etmişdir.

Azərbaycan Respublikası tarixində ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” mövcud orfoepiya lüğətlərinin, orfoepiya ilə bağlı elmi ədəbiyyatın, bu sahədə böyük təcrübəsi olan mütəxəssislərin fikirlərinin müqayisəsi əsasında hazırlanmışdır. “Normalar”da sözlərin fonetik, leksik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik mövqedə tələffüzü, eləcə də vurğu, ixtisar, qısaltma və abreviaturların tələffüzü nəzərə alınmışdır. Hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda bu “Norma”ları özündə ehtiva edən “Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti” hazırlanır. Təcrübə göstərir ki, lüğətlərin hazırlanmasında, yenilənmə və təkmilləşməsində ictimai baxış da nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nda mübahisə doğuran bəzi bəndlərə diqqət yetirilməlidir.

2.5.3 bəndində “**ae, ea, eə, əa, eo, üa, üə, au, ua, ue, uə**” yanaşı saitlərinin, işləndiyi sözlər yazıldığı kimi və uzanma hadisəsi baş vermədən tələffüz olunur” tələbinə bir qədər geniş şərh verilmişdir. Belə ki, əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunan bu sait yanaşmalarında Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyəti olan sait+samit sıralanması pozulmuşdur.

Sözlərdəki *au, ua, ue, uə* sait yanaşmalarında (*pausa, virtual, duel, məcmua* və s.) 1-ci sait öz məxrəcində tələffüzünü bitirmədən 2-ci saitin məxrəcinə keçir, həmçinin 2-ci səs öz başlanğıcını 1-ci səsdən götürməklə diftonqlaşır, bununla da ümumi tələffüzü asanlaşdırır. Beləliklə, fonetik prinsip özünü doğruldur: söz yazıldığı kimi tələffüz olunur.

üa, üə yanaşı saitlərinin tələffüz forması mövcud lüğətlərdə, yaxud bununla bağlı elmi araşdırmalarda [1; 2; 3; 4 və s.] [*üə*], [*üa*], [*ü.ə*], [*ü.a*]; [*ə*]; [*a*]; [*ua*] formalarında qeyd olunmuş, tələffüzüzlə bağlı buğünkü tələbat cavab verə bilməmişdir. Məlumdur ki, eyni sait yanaşmasının ayrı-ayrı sözlərdə müxtəlif şəkildə tələffüzü çətinlik yaradır. Yanaşı *au, ua, uə, ue* saitlərinə olduğu kimi, *üə, üa* sait birləşmələrində də qapalı+açıq cütlüyündə diftonqlaşma hissə olunur. Beləliklə, *üa, üə* yanaşı samitlərinin işləndiyi bütün sözlərdə (*müəlim, müəmma, şüəra, müəsir, şüa, şüar, nüəns, stüardessa* və s.) bu saitlər yazıldığı kimi tələffüz olunur. Həmçinin yanaşı *üə, üa* satlərində ü səsi qısa tələffüz edilir. Bu səs çox vaxt işlənmə mövqeyindən asılı olduğu üçün orfoepiya lüğətində qısa səsi göstərən işarədən [*ü*] istifadə olunması nəzərdə tutulmamışdır. Əks halda *pişik [pi.şik], assimilyasiya [assimilyasi.ya], coğrafiya [coğrafi.ya]* və s. kimi dolaşq tələffüz formaları ilə qarşılaşırıq.

“Normalar”da *ae, ea, eə, eo, əa* yanaşı açıq+açıq saitlərinin də yazıldığı kimi tələffüz olunması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu fikrə münasibət birmənalı deyil. Belə ki, *ae [ay], ea [iya], eə [iyə], eo [iyo, iya], əa [a:]* variantlarına üstünlük verənlər də vardır. Unutmaq olmas ki, bu yanaşı saitlərin işləndiyi sözlər alınmadır, dilimizdə həddindən artıq çoxdur və Azərbaycan dilinin həm yazı, həm də tələffüz normalarına ağırlıq gətirir. Əslində bu

tipli sözləri mümkün qədər özləşdirməyə ehtiyac vardır. İşləndiyi müddətdə isə iki və bir-birinə zidd olan cəhət nəzərə alınmalıdır: 1) orfoqrafik normalar orfoepik normalar əsasında tənzimlənməlidir; 2) yazı normaları sabitləşdikcə tələffüz normalarına, həmçinin yazılı nitq və görmə yaddası şifahi nitqə təsir edir. Eləcə də Azərbaycan dilində bir səs bir hərflə işarə olunur. Onda belə bir sual yaranır: [*iya*], [*iyo*], [*iyə*] tələffüz formaları yazıya tətbiq ediləcəkm? Yaxud *real* sözünü yazıldığı kimi [*real*], *realiyyət*, *realist*, *realizm* sözlərini [*riyalıt*], [*riyalis*], [*riyalizm*] şəkildə tələffüz etmək nə dərəcədə doğrudur?

Burada müasir türk dili ilə müqayisə də yerinə düşür: *real* – *gerçək*, *realist* – *gerçekçi*, *teatr* – *tiyatro*.

Mövcud lüğətlərdə *teatr [tiyatr]* tələffüzünə üstünlük verilmiş *tr* səsləri arasındakı qabarıq şəkildə tələffüz olunan [*t*] səsinə diqqət yetirilməmişdir. Halbuki [*teatr*] tələffüzündə *t* səsi hissə olunmur.

Əslində “Normalar”da verildiyi kimi, yanaşı *ea, eə, əa* saitlərinin yazıldığı kimi tələffüz olunması daha doğru hesab olunur. Yanaşı *ae* saitləri *aero* tərkibli sözlərdə işlənilir, bunun nə vaxtsa *ayro* şəkildə yazılmaq ehtimalı da azdır. Mümkün olan təqdirdə *ayro* yazıb, [*ayro*] şəkildə də tələffüz etmək olardı.

“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın 2.7-ci bəndində tərkibində *ov, öv* hərf birləşmələri olan sözlərdə səs düşümü hadisəsinin baş vermədiyini, sözlərin fonetik prinsipi uyğun olaraq, yazıldığı kimi tələffüz olunduğu qeyd edilmişdir. Mövcud lüğətlərdəki ikili xüsusiyyət aradan qaldırılmış, vahid tələffüz forması qəbul olunmuşdur. Lakin bir cəhəti qeyd etmək olar ki, *ov, öv* hərf birləşməsinin ardınca kar samit işləndikdə hərf birləşməsindəki *v* qismən kar tələffüz olunur.

4.8-ci və 4.9-cü bəndlərdə verilmiş *-acaq, -acək* qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə bağlı bəzi şərhlər verməyə ehtiyac vardır. Belə ki, bu şəkilçinin artırıldığı sözlərin şəxsə görə dəyişərkən daha çox yanlış formada tələffüz olunduğu nəzərdən qaçmır: [*alacam*], [*alacıyam*], [*alacıyx*], [*gələcəm*], [*gələciyəm*]; [*gələciyx*] və s. Göründüyü kimi, burada şəkilçi *-ac, -əc; -acıy, -əciy* tələffüz formasını alır. Bu ədəbi dilin normalarına ziddir. Belə ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə xas olan, hətta yalnız birinci şəxsədə deyil, digər şəxslərdə də müşahidə olunan (*alacasan, gələcsən; alacıysan, gələciysən* və s.) bu forma ədəbi dil deyil, dialekt faktı kimi qeydə alınır. *Alacıyam, alacıyx* tələffüz formasında iki səhvə yol verilmişdir. Birincisi, *-acaq* şəkilçisi millidir və milli dil xüsusiyyətinə əsasən (3.11.2-ci və 3.11.3-cü bəndlərdə verildiyi kimi təsriflənmə zamanı *q → x* və *q → ğ* dəyişməsi baş verə bilər: *alacağam [alacağam], alacaqsan [alacaxsan], alacaq [alacax], alacağq [alacağq], alacaqsınız [alacaxsınız], alacaqlar [alacaxlar]*. İkincisi, saitin qapalılaşması 4.5-ci bənddə verilmiş, “*a* və *ə* saiti ilə bitən söz-

lərə y bitişdirici samiti ilə başlayan şəkilçilərin artırılması” norması ilə bağlıdır. Burada isə şəkilçi daxilindəki *a* doğru olmayaraq, qapalılaşmışdır. *Gələciyəm, gələciyx* sözündə *y* samiti 3.12.3. bəndinə əsasən doğru, *i* saiti isə 4.5. bəndinə əsasən qüsurludur: *gələciyəm [gələciyəm], gələciyək [gələciyək]*.

“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları” əsasında tərtib olunaçaq “Azərbaycan dilinin orfoepiya lüğəti”nin daha mükəmməl şəkildə hazırlanması məqsədilə mübahisə doğuran, düzgün tələffüz tələblərini ödəməyən məsələləri həll etmək üçün rəy və təkliflərinizi bir dil daşıyıcısı və vətəndaş borcu olaraq AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna çatdırmağınız vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984. 392 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. I hissə, üçüncü nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 256 səh.
3. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya... lüğəti (kompleks lüğət). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989. 151 səh.
4. Şirəliyev M.Ş., Məmmədov M.B. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı: Elm, 1983. 143 səh.
5. Abdullayev N.Ə. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı: 2013. 146 səh.
6. Seyidəliyev N., Əhmədov B., Heydərov R. İxtisarlara lüğəti. Bakı: Elm, 2019. 232 səh.
7. Vurğu lüğəti. Bakı: Elm, 1993.
8. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. TQDK. Bakı: Abituriyent, 2014. 206 səh.
9. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. DİM. Bakı: Abituriyent, 2021.